

WITOLD KOŁBUK

Lublin

OBRAZ STANU PRAWOSŁAWNEJ DIECEZJI WOŁYŃSKIEJ NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU NA PODSTAWIE OPISU DIECEZJI MIKOŁAJA TEODOROWICZA

Wraz ze zmianą na tronie carów rosyjskich w 1855 r. i zakończeniem wojny krymskiej nastąpiły w Rosji wszechstronne przemiany w różnych dziedzinach życia. W nauce oznaczało to swoiste „otwarcie na Zachód”, w humanistyce m.in. szersze i bardziej dogłębne badanie przeszłości Rosji i Rusi, natomiast w życiu Cerkwi prawosławnej więcej uwagi poświęcono wówczas m.in. badaniu jej historii, i to nie tylko głównych wydarzeń i działalności hierarchów prawosławnych, ale też historii prawosławia w poszczególnych regionach Imperium Rosyjskiego. Owocem tych ostatnich badań był szereg opublikowanych prac, opisujących poszczególne diecezje prawosławne. Prace te, pomyślane raczej jako opracowania, dziś – wobec zniszczenia bądź niedostępności wielu wykorzystanych w nich archiwaliów – są bezcennym źródłem do badań dziejów Cerkwi prawosławnej na terytoriach zamieszkałych przez wschodnich Słowian. Dla nas – historyków polskich – najbardziej interesujące są prace dotyczące tych obszarów, które w różnym okresie wchodziły w skład Rzeczypospolitej. Do tych prac należą m.in.: L. Pochilewicz o prawosławnej diecezji kijowskiej z 1864 r.¹, archimandryty Nikołaja o prawosławnej diecezji mińskiej – również z 1864 r.², N. Izwiekowa o prawosławnej diecezji litewskiej z 1893 r.³, E. Siecińskiego o prawosławnej diecezji podolskiej z 1901 r.⁴, czy wreszcie najobszerniejsze z tej grupy dzieło

---

¹ Л. По х и л е в и ч. Сказания о населенных местностях Киевской Губернии. Киев 1864. Autor w istocie opisuje Kijowszczyznę nie jako gubernię, a eparchię prawosławną, uwzględniając przede wszystkim strukturę cerkiewnych podziałów organizacyjnych.

² Архимандрит Н и к о л а й. Историко-статистическое описание Минской епархии. С.-Петербург 1864.

³ Н. И з в е к о в. Статистическое описание православных приходов литовской епархии. Вильна 1893.

⁴ Е. С е ч и н с к и й. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец–Подольск 1901.

Mikołaja Teodorowicza o prawosławnej diecezji wołyńskiej⁵. Tym ostatnim chcielibyśmy się tu zająć bliżej. Aczkolwiek autor nie podchodził do historii chrześcijaństwa na Wołyniu w sposób zbyt obiektywny – o czym może świadczyć już chociażby sama dedykacja dzieła: „Krzewicielom prawosławia i ducha ruskiego” – to jednak, poza brakiem szerszych informacji dotyczących dziejów Kościoła rzymskokatolickiego na tych terenach, nie możemy zarzucić mu braku sumienności i gruntowności prowadzonych badań. Dowodem na to jest ogromna liczba zamieszczonych w pracy przypisów i cytatów, pochodzących z dokumentów dziś już zresztą przeważnie nie istniejących.

Kim był autor pracy o diecezji wołyńskiej – Mikołaj Iwanowicz Teodorowicz? Na ten temat wiemy bardzo niewiele. Urodził się zapewne w (pierwszych?) latach panowania Mikołaja I, co możemy wnosić z daty najwcześniejszej opublikowanych jego prac (lata siedemdziesiąte XIX w.). Jak większość ówczesnych duchownych, bądź osób związanych bliżej z Cerkwią, był prawdopodobnie synem prawosławnego duchownego. Przez długie lata był wykładowcą w diecezjalnym Seminarium Duchownym w Żytomierzu⁶. Pracując na tym stanowisku miał dostęp do różnych materiałów archiwalnych, a że był ich gorliwym zbieraczem i bystrym obserwatorem życia ludności prawosławnej na Wołyniu w XIX w., opracował i opublikował szereg prac poświęconych historii i współczesności Cerkwi prawosławnej na tym terenie. Do najobszerniejszych jego prac należą *Город Владимир Волинской губернии в связи с историей Волинской епархии*⁷, *Волинская духовная семинария*⁸ i dzieło, które tu pragniemy obszerniej przedstawić: *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии*, składające się z pięciu tomów. Pierwszy tom, po „krótkich uwagach nad historią Wołynia”, opisuje imiennie wszystkie parafie diecezji wołyńskiej, znajdujące się na terenie powiatów Żytomierz, Nowogród Wołyński i Owrucz, drugi przedstawia w identyczny sposób prawosławne parafie w powiatach Równe, Ostróg i Dubno, trzeci – w powiatach Krzemieniec i Zasław, czwarty – w powiecie Starokonstantynów, a piąty w powiecie Kowel. Dwa pozostałe powiaty – Łuck i Włodzimierz – wchodzące w skład Wołynia, nie zostały już przez Teodorowicza opisane, prawdopodobnie ze względu na jego śmierć ok. 1905 r. Opracowanie Teodorowicza publikowane było w nieco innym kształcie na łamach czasopisma „Волинские епархиальные ведомости”, a następnie wydane w odrębnych tomach w latach 1888-1903 (t. 1 – 1888, t. 2 –

---

⁵ Н. И. Т е о д о р о в и ч. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т. 1-5. Почаев 1888-1903.

⁶ Православная Богословская Энциклопедия. Т. 3. С.-Петербург 1902 s. 801.

⁷ Почаев 1893.

⁸ Почаев 1901.

1889, t. 3 – 1893, t. 4 – 1899, t. 5 – 1903). Opisywanie cerkwi w ramach poszczególnych powiatów może stwarzać wrażenie, że autor przedstawiając prawosławną diecezję wołyńską, sugerował się podziałem administracyjno-państwowym terenów Wołynia. Trzeba jednak pamiętać, że rosyjskie prawosławie charakteryzowało się zawsze ścisłym podporządkowaniem władzy państwowej i jej strukturom organizacyjnym. Tak jak granice guberni były z reguły granicami diecezji, tak w granicach poszczególnych powiatów wyznaczano dopiero podział na „благочиннические округа”, czyli dekanaty. Taka też sytuacja miała miejsce na terenie Wołynia. W końcu XIX i na początku XX w. na opisanym przez Teodorowicza terenie dziesięciu powiatów diecezji wołyńskiej, w poszczególnych ich granicach, było łącznie 48 dekanatów. Skądinąd wiadomo, że w całej diecezji było ich 62⁹.

Jakiego rodzaju informacje zawiera główne dzieło Teodorowicza? Pierwsze trzy tomy nie są zbyt obszerne i poza wspomnianym wyżej wstępem – uwagi nad historią Wołynia – opisują parafie i cerkwie prawosławne na terenie aż ośmiu powiatów. Możemy tu znaleźć dane o położeniu parafii, ich miejskim lub wiejskim charakterze, wezwaniach cerkwi, dacie budowy cerkwi i ich fundatorach, materiale budowlanym, zachowanych księgach metrykalnych, uposażeniu w grunty rolne, dokumentach erekcyjnych i nadawczych cerkwi, niekiedy o szkołach cerkiewnych, a także o miejscowościach wchodzących w skład parafii i ich oddaleniu od cerkwi parafialnej, liczbie wiernych i niekiedy o liczbie wyznawców innych religii, aktualnych i byłych proboszczach („приходских священниках”). Podobne opisy – choć znacznie szczuplejsze – dotyczą cerkwi filialnych i cmentarnych. Według tego schematu przygotował też Teodorowicz opisy parafii prawosławnych zamieszczone w dwu następnych tomach, prezentujących parafie prawosławne w powiatach starokonstantynowskim i kowelskim. W obu jednak tych tomach informacje zostały poszerzone o obszerne opisy historii miejscowości i ich bieżącego życia, dokładniej autor przedstawił (na ile to było możliwe) dzieje poprzednich cerkwi w poszczególnych parafiach, obszerne zostały scharakteryzowane sylwetki niektórych kolatorów cerkwi. Teodorowicz opisał tu też, często bardzo szczegółowo, wyposażenie (zwłaszcza ikony) i wygląd zewnętrzny świątyń. Przy opisie niektórych parafii zamieścił zestawienia dotyczące ruchu naturalnego ludności w XIX w. Zamieścił też opisy przyrody (rośliny, zwierzęta, gleba), scharakteryzował życie religijne: obchodzenie świąt cerkiewnych, obrzędy, pieśni (m.in. teksty kolad), opisał przykładowo przebieg uroczystości weselnych, zamieścił też liczne przysłowia i zagadki, które na tym terenie były rozpowszechnione wśród ludności prawosławnej. Obrazu tego dopełniają częste informacje o wykopaliskach archeologicznych. Tak szeroki opis

⁹ Православная Богословская Энциклопедия т. 3 с. 787.

jednej z parafii (Skoworodki) obejmuje ponad 120 stron tekstu przy przeszło 900 stronach składających się na czwarty tom dzieła. Podobnie rozbudowany jest tom piąty, opisujący parafie w powiecie kowelskim.

Generalnie wiarygodność informacji zawartych w pracy Teodorowicza nie budzi zastrzeżeń i można ją z całą pewnością uznać za prawdziwą kopalnię wiedzy o eparchii wołyńskiej i Wołyniu. Jednak kompletnością charakteryzują się tylko dane o liczbie parafii, cerkwi, wezwaniach, materiale budowlanym, liczbie wiernych i miejscowości wchodzących w skład parafii. Nieco gorzej przedstawia się stan informacji o czasie wzniesienia aktualnej cerkwi i jej poprzedniczkach, fundatorach cerkwi, księgach metrykalnych. Niepełne są informacje dotyczące uposażenia parafii – czasem są one bardzo dokładne (grunty podane w dziesięcinach i sążniach), ale często też podają stan, jaki powinien być, a jakiego w istocie nie było (procesy o zawłaszczone ziemie), bądź też brak jest w ogóle danych o uposażeniu. Dalekie od przydatnych do współczesnych badań są informacje o szkołach, wiernych innych wyznań, duchowieństwie parafialnym. W tym ostatnim wypadku autor wymienia zazwyczaj tylko kolejnych rządców parafii i ewentualnie lata ich pracy w danej parafii. Prawie zupełnie brak jest informacji – co już podkreślaliśmy – dotyczących struktur organizacyjnych (np. o świątyniach) innych wyznań. Mimo to praca ta jest niewątpliwie dziełem wartościowym, dla którego wykonania autor musiał poświęcić całe lata wysiłku. Daleka raczej od jaskrawej tendencyjności, może służyć do prowadzenia różnorodnych badań tyjących się nie tylko historii prawosławia na Wołyniu.

Początki diecezji wołyńskiej sięgają X w. – w 992 r. istniała na Wołyniu diecezja włodzimierska Kościoła wschodniego, obejmująca swym zasięgiem mniej więcej teren o 900 lat późniejszej prawosławnej diecezji wołyńskiej. Od XIV w. na znacznej części Wołynia istniała też diecezja łucka, która w efekcie przystąpienia do unii kościelnej (podobnie jak włodzimierska) stała się diecezją unicką. Prawosławna diecezja wołyńska utworzona została na nowo po akcji kasującej unię kościelną na ziemiach zabranych w 1795 r. – początkowo jako żytomierski wikariat eparchii mińskiej, przekształcony w 1799 r. w samodzielną diecezję prawosławną wołyńsko-żytomierską. Taki też tytuł nosił kierujący nią biskup, który od 1840 r. miał do pomocy wikariusza z tytułem biskupa włodzimierskiego¹⁰. W skład prawosławnej diecezji wołyńskiej weszły tereny byłych diecezji unickich: łuckiej – ok. 31,9 tys. km² (45,6% XIX-wiecznej diecezji wołyńskiej), metropolitalnej kijowsko-wileńskiej – ok. 22,9 tys. km² (32,7%), włodzimierskiej – ok. 7,4 tys. km² (10,6%), chełmskiej – ok. 5,9 tys. km²

---

¹⁰ Там же s. 780-783; А. Ф. Х о й н а ц к и й. Очерки из истории православной Церкви и древнего благочестия на Воляни. Житомир 1878.

(8,4%) i pińskiej – ok. 1,9 tys. km² (2,7%)¹¹. W sumie diecezja wołyńska w XIX w. liczyła – tak jak i gubernia wołyńska – ok. 70 tys. km² i była jedną z największych na terenie Rosji europejskiej¹².

Bez powiatów łuckiego i włodzimierskiego podzielona była – na przełomie XIX i XX w. – na 48 dekanatów, w których skład wchodziło 1005 parafii, liczących w sumie 1 377 479 wiernych, a na opisane terytorium diecezji składało się 56 069 km². Średnio na dekanat przypadało 1168 km² powierzchni i 28 697 wiernych. Jednak obok wielkich terytorialnie dekanatów w północno-wschodniej części diecezji, liczących po 3-4 tys., na południu diecezji przeważały dekanaty liczące poniżej tysiąca. Podobne zróżnicowanie miało miejsce w przypadku liczby parafii w dekanatach. Najmniej parafii liczyły z reguły tzw. dekanaty miejskie (Ostrogski miejski tylko dwie), w skład największych wchodziło nawet po 30 i więcej parafii (dekanat Zasław I liczył ich aż 37). Również liczba wiernych w poszczególnych dekanatach charakteryzowała się znacznym zróżnicowaniem – od kilku tysięcy (Ostróg miejski, Równe miejski) do czterdziestu, a nawet pięćdziesięciu paru tysięcy wiernych (Żytomierz I aż 59 263).

Niewątpliwie znaczne zróżnicowanie liczby parafii w poszczególnych dekanatach, utrudniające działania administracyjne, wpłynęło na decyzję wprowadzenia nowego rozgraniczenia dekanatów niedługo przed początkiem I wojny światowej. Zwiększono przy tym znacznie liczbę dekanatów (z 48 do 65 na terenie powiatów opisanych przez Teodorowicza), przy czym żaden z nich nie miał już więcej niż 22 parafie, a zdecydowana większość liczyła po 18-20 parafii¹³.

Duża powierzchnia dekanatów w powiatach owruckim, rówieńskim, a po części nowogrodzkowołyńskim i kowelskim miała swoje uzasadnienie w gęstości zaludnienia tych rejonów, graniczących z Polesiem bądź po części nawet wchodzących – z punktu widzenia geograficznego – w jego skład. Różnica w stanie zaludnienia Polesia i Wołynia była przez stulecia aż nadto znana¹⁴.

Podsumowując dane o liczbie wiernych, zamieszczone w pracy Teodorowicza, otrzymujemy wspomnianą liczbę 1 377 479 wiernych, co przy liczbie 1005 parafii daje dla badanego – przeszło 80-procentowego – obszaru diecezji 1371 wiernych na parafię. Pamiętać jednak trzeba, że większość danych pochodzi z połowy lat osiemdziesiątych XIX w., a tylko nieliczne obrazują stan z początków XX w. (powiat kowelski). Zapewne więc w początkach XX w. – zważywszy na dynamiczny przyrost liczby ludności w całej Europie – średnia liczba wiernych na

¹¹ L. Bieńkowski, W. Müller. *Diecezje katolickie łacińskie i unickie w Polsce około 1772 r.* (mapa). W: *Kościół w Polsce*. Red. J. Kłoczowski. T. 2: *Wiek XVI-XVIII*. Kraków 1969.

¹² Obliczenia wykonane na podstawie omawianego dzieła N. I. Teodorowicza i map Sztabu Generalnego w skali 1:300 000 (Warszawa 1931-1939).

¹³ Памятная книжка Волинской губернии на 1915 год. Житомир 1914 s. 110-113.

¹⁴ П. Н. Б а т ю ш к о в. *Волинь. Исторические судьбы юго-западного края*. С.-Петербург 1888.

jedną parafię prawosławną na badanym obszarze przekroczyła 1400 osób. Zdaje się to zresztą potwierdzać Полный православный богословский энциклопедический словарь, który podaje, że w 1912 (lub 1911) r. na terenie całej prawosławnej diecezji wołyńskiej istniało 1285 parafii i było 1 903 819 wiernych¹⁵, a więc średnio na parafię przypadało 1482 wiernych.

Generalnie – analizując dzieło Teodorowicza – stwierdzamy, że dominowały parafie liczące od tysiąca do dwu tysięcy wiernych (567 – 56,5% wszystkich) i poniżej tysiąca (306 – 30,4% wszystkich). Tak duża liczba niewielkich pod względem liczby wiernych parafii może nawet nieco dziwić, zwłaszcza że połowa z nich liczyła nawet poniżej 700 wiernych, która to wielkość w prawosławnej Rosji była uznawana za konieczną dla istnienia samodzielnej parafii, ale właśnie z wyjątkiem „ziem zabranych”¹⁶. Taki stan rzeczy wynikał jednak ze znacznego w niektórych okolicach zagęszczenia ludności katolickiej (i polskiej). Władze rosyjskie dążyły do jak najpełniejszego zaspokojenia potrzeb duchowych wiernych panującego wyznania i zniechęcenia byłych unitów (w drugim, trzecim czy czwartym pokoleniu) do ewentualnych kontaktów z Kościołem łacińskim¹⁷. Potwierdza to też stosunkowo mała liczba parafii prawosławnych w diecezji liczących powyżej dwu tysięcy wiernych (2001 do 3000 wiernych – 104 parafie, tj. 10,3% wszystkich, 3001 do 4000 wiernych – 25 parafii, tj. 2,5% wszystkich, powyżej 4000 wiernych – 3 parafie, tj. 0,3% wszystkich). Największa spośród 1005 parafii liczyła tylko 4638 wiernych (wiejska parafia Chrystynówka w powiecie owruckim¹⁸), a więc stosunkowo mało. Największe parafie łacińskie na Wołyniu liczyły w tym czasie znacznie więcej wiernych, np. rzymskokatolicka parafia w Nowogrodzie Wołyńskim w 1913 r. liczyła 10 560 wiernych¹⁹, a położona w tymże powiecie parafia Puliny 10 768 wiernych²⁰. Z kolei najmniejszą parafią na opisanym przez Teodorowicza terenie była parafia pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego w miasteczku Wołoczyska koło Starokonstantynowa. Według Teodorowicza około 1898 r. liczyła ona tylko 285 wiernych. Była to jednak bardzo specyficzna parafia, bowiem w tym małym miasteczku istniała jeszcze inna parafia, pod wezwaniem Opieki Matki Bożej, licząca wtedy też nie tak dużo, bo 2887 wiernych. Otóż parafia, a najpierw cerkiew pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego, powstała dopiero w 1892 r. na miejscu katastrofy

¹⁵ Полный православный богословский энциклопедический словарь. Т. 1-2. С.-Петербург 1913 – т. 1 s. 547.

¹⁶ Тамże т. 2 s. 1910.

¹⁷ J. M. G i ż y s k i. *Reszki Unii na Wołyniu w XIX wieku*. Poznań 1912.

¹⁸ Т е о д о р о в и ч. Историко-статистическое описание т. 1 s. 345-349.

¹⁹ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1914*. Żytomir 1913 s. 129.

²⁰ Тамże s. 130.

kolejowej pociągu, który wiozł cara w 1888 r. Cerkiew wzniesiono jako wyraz dziękczynienia za uratowanie cara i kilku członków jego rodziny²¹.

Ewenementem, jeśli chodzi o małą liczbę parafii z liczbą wiernych poniżej 1000, był powiat Owruć. Na 65 istniejących na jego terenie parafii tylko 6 (9,2%) liczyło poniżej 1000 wiernych. W pozostałych dziewięciu opisanych przez Teodorowicza powiatach – przy ogólnej liczbie parafii od 87 do 118 – parafii poniżej 1000 wiernych było od 22 (w powiecie kowelskim) do 48 (w powiecie dubieńskim). Charakterystyczne jest, że 3 największe pod względem liczby parafian „приходы” (parafie) znajdowały się na terenach, gdzie zagęszczenie cerkwi parafialnych było stosunkowo najmniejsze. Dwie z tych parafii znajdowały się na terenie powiatu owruckiego, a jedna w powiecie żytomierskim²². Wyznacznikiem zróżnicowania wielkości parafii w różnych obszarach diecezji może być porównanie przeciętnego obszaru parafii w dekanatach południowych i północno-wschodnich. Na południu diecezji (powiaty: Starokonstantynów, Zaslów, Dubno, Krzemieniec, Ostrog) przeważały parafie liczące do 50 km², a na północy i wschodzie (powiaty: Owruć, Nowogród Wołyński, częściowo Żytomierz i Równe) w poszczególnych dekanatach przeciętna powierzchnia parafii wynosiła około 100, 200, a nawet przekraczała 250 km². Oznaczało to, że sąsiednie cerkwie parafialne oddalone były tam często o 10-15 lub więcej kilometrów, a więc sieć parafialna była stosunkowo rzadka. Niedostatki w liczbie cerkwi parafialnych rekompensowały, czy też tylko miały rekompensować, cerkwie nieparafialne. Teodorowicz na opisanym obszarze wymienia imiennie 475 takich cerkwi (362 filialne, 100 cerkwi cmentarnych i 13 cerkwi domowych). W stosunku do liczby 1005 cerkwi parafialnych świątynie nieparafialne stanowiły 32,1% wszystkich cerkwi badanego obszaru. Zapewne cerkwie te mogły zaspokajać potrzeby wiernych wobec braku w niektórych rejonach dostatecznej liczby świątyń określanych jako parafialne. Jednakże cerkwie nieparafialne najgęściej występowały również tam, gdzie stosunkowo dobrze przedstawiał się stan gęstości sieci parafialnej – najwięcej cerkwi nieparafialnych było w powiecie dubieńskim, gdzie na 168 cerkwi było 56 filii i 14 cerkwi cmentarnych, a więc obiekty nieparafialne stanowiły 41,7% wszystkich świątyń.

Charakterystyczną cechą, świadczącą o znacznym zagęszczeniu sieci parafialnej w Kościele wschodnim, jest przewaga parafii składających się z jednej lub dwu miejscowości. Na badanym terenie było 286 (28,4%) parafii z jedną miejscowością, 303 (30,1%) parafie o trzech miejscowościach, 95 (9,5%) parafii liczących w swym składzie 4 miejscowości, 52 (5,2%) parafie liczące 5 miej-

²¹ Теодорович. Историко-статистическое описание т. 4 s. 580-592.

²² Oprócz Chrystynówki, także Narodycze – 4403 wiernych (Теодорович. Историко-статистическое описание т. 1 s. 338-340) i Barasze – 4185 wiernych (tamże s. 73-74).

sowości i 77 (7,7%) parafii składających się z więcej niż 5 miejscowości. Zważywszy na fakt istnienia kilkuset cerkwi nieparafialnych (przeważnie w wioskach, gdzie nie było cerkwi parafialnej), można powiedzieć, że ponad połowa miast, miasteczek i wsi na terenie wołyńskiej diecezji prawosławnej miała cerkiew. Stan ten nie budzi szczególnego zdziwienia, zważywszy na gęstość sieci cerkiewnej na tych i sąsiednich terenach, zamieszkałych w XVIII w. przez unitów. Inaczej mówiąc: prawosławie odziedziczyło po upadku unii stosunkowo gęstą sieć cerkiewną²³. Oczywiście nie brak było terenów z dość rzadką siecią parafialną – dotyczy to wspomnianych wyżej północno-wschodnich obszarów diecezji. I tak np. Teodorowicz wymienia następujące miejscowości wchodzące w skład parafii Owrucz: Zaśniecia Matki Bożej Owrucz, przedmieścia Ostrów i Rulewszczyzna (oddalone o 1 wiorstę od cerkwi parafialnej), wsie – Załuże (1 wiorsta), Łukiszki (1), Szwabry (2), Zoški (2), Perszki (2), Mzeń (2), Husary (2), Kirdany (3), Podrubie (3), Korczówki (4), Koniuszki (4), Stanki (4), Tołkacze (4), Łyszyny (4), Redczyce (4), Kamionka (15) i Gładkowicze (30) oraz 4 chutory²⁴.

O słabej urbanizacji terenów Wołynia świadczy też mała liczba parafii miejskich, tzn. z cerkwiami parafialnymi w miastach i miasteczkach – na opisanym przez Teodorowicza terenie było ich tylko 165 (16,4% wszystkich parafii). Tylko w miastach i miasteczkach bywało po 2 lub więcej cerkwi parafialnych – tak było w 31 przypadkach. Najwięcej – po 6 parafii – było w stolicy diecezji Żytomierzu i w miasteczku Połonne (!) w powiecie nowogrodzkowołyńskim, a po 4 w Dubnie, Lubarze (powiat nowogrodzkowołyński) i Cudnowie (w powiecie żytomijskim).

Duże nasycenie terenu świątyniami prawosławnymi nie świadczyło bynajmniej o solidności tych budowli, a wręcz przeciwnie – możemy wnioskować o niezbyt dobrym stanie cerkwi. Wprawdzie autor *Описания Вольтинской епархии* nie informuje o stanie fizycznym poszczególnych budowli, ale podaje dane o materiale budowlanym cerkwi; informacje te mogą służyć do oceny stanu budownictwa cerkiewnego na tym i nie tylko na tym terenie. I tak, spośród 1005 opisanych cerkwi parafialnych – informacje dotyczące tego zagadnienia podano dla 998 świątyń – 852 (85,4%) zbudowanych było z drewna, 144 (14,4%) było murowanych (kamień, cegła), a 2 (0,2%) były murowano-drewniane (w Dermaniu i w Ostropolu – pod wezwaniem św. Mikołaja²⁵). Wynika z tego, że przeważająca większość cerkwi została wzniesiona z bardzo nietrwałego materiału,

²³ L. Bieńkowski. *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2: *Wiek XVI-XVIII* s. 926-951.

²⁴ Теодорович. *Историко-статистическое описание* t. 1 s. 314-317.

²⁵ Tamże t. 2 s. 911-912; t. 1 s. 278-279.

jakim było drewno. Świątynie prawosławne nader rzadko budowano z tak odpornych materiałów jak kamień czy cegła. Co ciekawe, wiele spośród „kamienych” cerkwi nie było zbudowanych przez prawosławnych czy unitów, ale były to świątynie zabrane Kościołowi łacińskiemu, głównie zakonom²⁶: np. cerkiew w Lachowcach (św. Trójcy) i cerkiew w Krzemieńcu (św. Mikołaja) były ongiś kościołami franciszkańskimi²⁷, w Wiśniowcu Nowym i Dorohostajach Małych murowane cerkwie były dawniej kościołami karmelickimi²⁸, świątynia w Dubnie (cerkiew pod wezwaniem św. Mikołaja) należała przedtem do zakonu bernardynów²⁹, a „каменная церковь” w Kozinie stanowiła ongiś własność dominikanów³⁰.

Bezwzględnie przeważająca liczba cerkwi parafialnych (a zapewne i tych nieparafialnych), istniejących na przelomie XIX i XX w. na opisanym przez Teodorowicza terenie, wzniesiona była w dwu ostatnich stuleciach. Spośród 911, o których czasie budowy Teodorowicz podaje informacje, 375 (41,2%) wzniesiono w XIX w., 502 (55,1%) w XVIII w., ale już tylko 24 (2,6%) w XVII w., 9 (1%) w XVI w. i 1 (0,1%) w XV stuleciu. Najstarszą istniejącą wtedy cerkwią parafialną była świątynia w miasteczku Międzyrzecz, zbudowana z funduszków kniazia Iwana Ostrońskiego jeszcze w połowie XV w.³¹

Trwałość świątyń budowanych przeważnie z drewna była bardzo różna, ale z reguły niezbyt dobra. Oto kilka przykładów potwierdzających tę tezę, wziętych z dzieła Teodorowicza. Cerkiew parafialna w Maniowcach w powiecie starokonstantynowskim, zbudowana w 1873 r. (na miejscu dawnej drewnianej, stosunkowo długo istniejącej, bo od 1761 r.), wkrótce po wzniesieniu spłonęła i już w 1891 r. ukończono tam wznoszenie nowej świątyni³². Wielokrotnie odbudowywano, czy też raczej budowano na nowo, cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego w Kowlu. Istniejąca tam w 1549 r. cerkiew (wspomniana w przywileju królowej Bony) spłonęła w 1718, na jej miejscu wkrótce wzniesiono kolejną, która ze względu na szybko postępującą ruinę już w 1782 r. została rozebrana. Następna, na nowo zbudowana, spłonęła po 6 latach swej egzystencji i dopiero wzniesiona w drugiej połowie XIX w. cerkiew murowana, według opisu Teodorowicza z około 1900 r., znajdowała się „w bardzo dobrym stanie”³³. Niekiedy zresztą drewniane cerkwie wykazywały zadziwiającą trwałość – jeśli nie dotknęła

²⁶ *Kościół łaciński i unickie zabrane na cerkwie prawosławne w diecezji łuckiej*. Łuck 1933.

²⁷ Теодорович. Историко-статистическое описание т. 2 s. 817-820; т. 3 s. 51 n.

²⁸ Tamże t. 2 s. 647-649; т. 3 s. 85 n.

²⁹ Tamże t. 2 s. 872.

³⁰ Tamże s. 1080-1083.

³¹ Tamże s. 782-786.

³² Tamże s. 482 n.

³³ Tamże t. 5 s. 44 n.

ich kłeska pożaru, potrafiły przetrwać i służyć wiernym przez dwieście i więcej lat. Przykładem mogła być cerkiew we wsi Niewierz (powiat kowelski) – zbudowana w 1676 r. została rozebrana dopiero w 1887 r.³⁴, gdy wznoszono nową. Z kolei cerkiew parafialna w Skulinie, w tymże powiecie kowelskim, przetrwała jeszcze dłużej, bo od 1604 r. aż do zbudowania nowej na jej miejscu w 1878 r.³⁵ Cerkwie Kościoła wschodniego szczególnie narażone były na zniszczenie w burzliwym wieku XVII – stąd tak mało ich dochowało się do początków XX w. Na przykład świątynia parafialna w Zabrodziu (powiat kowelski) była w tymże XVII stuleciu wznoszona kilkakrotnie – zbudowana w 1600 r. została spalona w 1650, na nowo zbudowana spłonęła w 1669 i dopiero wzniesiona w końcu XVII w. przetrwała do początków XX w.³⁶ Niekiedy cerkiew po jej zniszczeniu udawało się odbudować stosunkowo szybko. Na przykład w Niemierzycach (w powiecie starokonstantynowskim) w miejscu spalonej po uderzeniu pioruna cerkwi parafialnej w 1836 r. już po kilku latach istniała nowa, zresztą również drewniana³⁷. Swoistą szansą poprawienia stanu świątyń prawosławnych w XIX w. było przejmowanie świątyń Kościoła rzymskokatolickiego przez prawosławnych dla swojego użytku. Oprócz wspomnianych wyżej przykładów przejścia kościołów będących własnością zakonów łacińskich zajmowano w razie „potrzeby” również kościoły nieklasztorne, jak np. w Ożohowcach (powiat starokonstantynowski), gdzie po spaleniu się cerkwi parafialnej w 1836 r., wobec trudności ze wzniesieniem nowej cerkwi, w 1869 r. przeznaczono na nią kościół odebrany katolikom³⁸. Nieco odrębną drogą dostał się w ręce prawosławnych kościół w Owruczu, istniejący przy końcu XIX w. jako cerkiew parafialna pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego. Świątynia ta została wzniesiona w 1678 r. przez jezuitę Ignacego Jelca jako kościół jezuicki, w 1773 przejęli ją bazylianie, a dopiero w 1831 r., przy okazji likwidowania tego zakonu, przeszła na własność prawosławnych³⁹. W końcu XIX w., wobec nagminnych pożarów cerkwi, nowe coraz częściej zaczęto wznosić z kamienia i cegły. Przykładem może tu być świątynia w Skworodkach w powiecie starokonstantynowskim, gdzie na miejscu kilku kolejno istniejących cerkwi zbudowanych z drewna w 1878 r. zbudowano wreszcie cerkiew „kamienną”, rokującą większą trwałość⁴⁰.

Teodorowicz informuje też – jak już wcześniej wspomniano – o liczbie innowierców na opisanych przez siebie terenach prawosławnej diecezji wołyń-

---

³⁴ Tamże s. 280-282.

³⁵ Tamże s. 525-528.

³⁶ Tamże s. 330-331.

³⁷ Tamże t. 4 s. 364-369.

³⁸ Tamże s. 835 n.

³⁹ Tamże t. 1 s. 309-314.

⁴⁰ Tamże t. 4 s. 157 n.

skiej. Ze względu jednak na sporą niekompletność tych danych, sformułowania typu „około” czy „więcej niż” bądź też, może celowe, zaniżanie liczby – zwłaszcza łacinników – informacje te mają raczej znikomą wartość. Skądinąd wiadomo, że na terenie opisanych przez Teodorowicza dziesięciu powiatów w 1913 r. było 312 773 katolików (obrzędki łacińskiego)⁴¹, a więc w końcu XIX w. było ich zapewne nieco poniżej 300 tysięcy. W stosunku do 1 377 tys. prawosławnych oznacza to bardzo duży procent katolików, którzy w tymże 1913 r. na opisanym przez Teodorowicza obszarze dysponowali zaledwie 75 kościołami parafialnymi i podobną liczbą kościołów filialnych, kościołów rektoralnych i kaplic⁴². Podobnie, jak w przypadku podanych przez Teodorowicza informacji dotyczących się liczby katolików na opisanym terenie diecezji wołyńskiej, przedstawia się kwestia informacji o ludności innych wyznań. Chcąc określić stosunki wyznaniowe na terenie eparchii wołyńskiej, lepiej sięgnąć do innych źródeł. Pewne wnioski o ich stanie mogą sugerować informacje dotyczące tego zagadnienia zawarte w pracy N. Stołpiańskiego⁴³. Według niego w 1864 r. na terenie guberni, a więc i eparchii wołyńskiej, było:

1 194	390 (76,5%)	prawosławnych,
190	553 (12,20%)	starozakonnych,
166	508 (10,70%)	katolików,
5	698 (0,40%)	protestantów,
3	391 (0,20%)	raskolników,
	267 (0,02%)	mahometan,
	257 (0,02%)	karaimów,

a więc razem 1 561 064 wiernych różnych wyznań.

Obrazu stanu Cerkwi prawosławnej w diecezji wołyńskiej, przedstawionego przez Teodorowicza, dopełniają informacje o uposażeniu cerkwi w użytki rolne – ziemię orną, łąki, lasy, ziemię przeznaczoną pod zabudowania, ogród i wchodzące w skład beneficjów nieużytki. Ponieważ kompletność i dokładność tych informacji pozostawia wiele do życzenia – chcąc bliżej przyjrzeć się temu uposażeniu, warto przeanalizować sytuację w jednym typowym pod względem obszaru (1175 km²), liczby parafii (21) i liczby wiernych (25 950) dekanacie Dubno IV⁴⁴. W dekanacie tym było ok. 1410 dziesięcin ziemi należącej do cerkwi, a więc ok. 1540 hektarów (1 dziesięcina rosyjska = 1,092254 ha). Na jedno więc probostwo przypadało ok. 73 ha, z tego ok. 80% stanowiła ziemia orna, ok. 12% łąki, a reszta to grunta pod zabudowaniami plebalnymi, ogrodem,

⁴¹ *Elenchus* s. 118-121, 127-134.

⁴² Tamże.

⁴³ Девять губерний Западно-Русского Края. С.-Петербург 1866 s. 159.

⁴⁴ Т е о д о р о в и ч. Историко-статистическое описание т. 2 s. 1070-1120.

nieużytki bądź też obszary leśne lub też mające charakter lasu („под кустарником”). Istniało spore różnicowanie w stanie uposażenia probostw. Wynikało ono jednak głównie z liczby świątyń afiliowanych do cerkwi parafialnych, np. proboszcz w Chrynikach dzięki temu, że do jego parafii przyłączono swego czasu cerkwie w Tołpyżnie i Werbeniu (wraz z użytkami rolnymi im przynależnymi), gospodarował aż na 109 dziesięcinach (119 hektarach)⁴⁵. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że w całej diecezji wołyńskiej (łącznie z powiatami Włodzimierz i Łuck) było w tym czasie przynajmniej 1200 parafii (w 1912/13 r. – 1285)⁴⁶, to skala gruntów użytkowanych przez Cerkiew wyniesie ok. 90 tys. hektarów, a więc była to ilość niemała.

Podsumowując wypada stwierdzić, że dzieło Mikołaja Teodorowicza chociaż niedokończone jest bezcennym źródłem do historii prawosławnej Cerkwi na Wołyniu. Zwłaszcza uwzględnić trzeba fakt, że brak jest, z powodu zaginięcia lub braku do nich dostępu, innych obszernych źródeł, mogących dostarczyć badaczowi tak znacznej ilości informacji. Mimo różnych mankamentów dzięki Opisowi Teodorowicza możemy odtwarzać stan sieci cerkiewnej na Wołyniu nie tylko na przełomie XIX i XX w., ale próbować odtworzyć go także dla wcześniejszego okresu. Ponadto informacje o stanie samych cerkwi, ich wezwaniach, uposażeniu oraz miejscowościach parafialnych, liczbie wiernych itp. są dziś niezwykle cennym materiałem do badań historycznych Wołynia. Prawosławna diecezja wołyńska jawi się nam na przełomie XIX i XX w. jako obszar o dużym zagęszczeniu sieci cerkiewnej, gęstym zaludnieniu (w przeważającej mierze) i stosunkowo niezłym uposażeniu beneficjów parafialnych.

**ОБРАЗ ПРАВОСЛАВНОЙ ВОЛЫНСКОЙ ЕПАРХИИ
НА РУБЕЖЕ XIX И XX ВЕКОВ
НА МАТЕРИАЛЕ ОПИСАНИЯ ЕПАРХИИ НИКОЛАЯ ТЕОДОРОВИЧА**

Резюме

Пяти томный труд Николая Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», изданный в годы 1888-1903, содержит интересные описания 1005 из примерно 1250 приходов православной Волынской епархии. Богатство данных о тогдашнем состоянии отдельных приходов и их истории, а также факт, что большинство документов, на которые ссылается автор, утеряны, делают ее бесценным источником для исследований истории православия на Волини в XIX веке. В то время это была густозаселенная территория с главным

⁴⁵ Там же s. 1118-1120.

⁴⁶ Полный православный ... т. 1 s. 547.

образом православным населением (около 75 процентов). Православная Волинская епархия в XIX веке являлась продолжением православной когда-то Владимир-Волинской епархии, а затем униатских Луцкой и Владимир-Волинской епархий. От последних она унаследовала, в частности, густую сеть храмов и довольно хорошие условия существования приходских бенефициев.

Перевод с польского Романа Левицкого